

СХІДНА ЄВРОПА ПІСЛЯ 1989 РОКУ: ТРЕТЯ ЧИ ЧЕТВЕРТА ХВИЛЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ?

СКОБЛИК В.П.

Східноєвропейські демократичні революції, які з 1989 року започаткували процеси демократизації у величезному східноєвропейському регіоні, до цього часу є одним з тих феноменів суспільно-політичного розвитку, які залишаються в центрі дискусій сучасних істориків, політологів і соціологів. Для того, щоб оцінити масштабність демократичних переходів, розпочатих у 1989 році, відомі західні вчені намагаються розглядати ці процеси на тлі історичного досвіду, пропонуючи свої схеми глобальних чи європейських переходів до демократії.

Одним з перших спробував систематизувати наявний історичний досвід і сучасні процеси демократичних переходів відомий американський політолог, екс-президент Американської асоціації політологів, професор Гарвардського університету Семюель Філіп Гантінгтон. Розглянемо деякі особливості поглядів С.Ф.Гантінгтона, висловлених ним у книзі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття», яку було опубліковано у 1991 році при сприянні Центру міжнародних справ та Інституту стратегічних досліджень ім. Джона М.Оліна Гарвардського університету. У передмові до своєї книги (обсяг якої - 366 сторінок) американський політолог вказує на те, що «це дослідження не є ні номотетичним, ні ідіографічним», тобто не відноситься ні до теорії, ні до історії, а знаходиться «десь посередині» між ними [1]. Сам Гантінгтон пояснює, що поставив собі за мету спробувати «пояснити і проаналізувати особливу групу режимних переходів, які мали місце в обмежений період часу» [2], інакше кажучи, «переходи до демократії між 1974 і 1990 рр. є предметом цієї книги» [3]. Він також зазначає, що основна частина книги була написана наприкінці 1989 і в 1990 рр. [4]. Варто взяти до уваги і те, що в основу книги був покладений курс лекцій з сучасної демократії, який

Гантінгтон читав у рамках навчальної програми Гарвардського університету з 1983 року, зосереджуючись на проблемах «демократичних переходів» [5].

Виходячи з процедурного визначення демократії С.Гантінгтон вважає, що «критичним пунктом у процесі демократизації є заміна уряду, який не був обраний..., урядом, який вибирають на вільних, відкритих і чесних виборах» [6]. Він також звертає увагу на необхідність чітко відмежовувати поняття «демократизація» від поняття «лібералізація», яка є лише «частковим відкриттям авторитарної системи», без вільних виборів найвищих керівників, і не обов'язково приводить до «широкомасштабної демократизації» [7].

Подібних поглядів на розмежування між термінами «лібералізація» та «демократизація» дотримувалися також відомі американські професори-політологи Хуан Лінц і Альфред Степан (колишній ректор Центральноєвропейського університету в Будапешті). У своїй книзі «Проблеми демократичного переходу і консолідації: Південна Європа, Південна Америка і посткомуністична Європа» (1996) вони зауважили, що «лібералізація» у недемократичному середовищі може включати послаблення цензурування засобів інформації, введення деяких законодавчих гарантій недоторканості особи, звільнення більшості політв'язнів, і, найважливіше - толерування (терпиме ставлення до) опозиції. Що ж стосується демократизації, то вона, на їх погляд, є наслідком лібералізації, суттєво відрізняючись від неї. «Демократизація вимагає відкритого змагання за право отримати контроль над урядом, а це, у свою чергу, вимагає вільних змагальних виборів, результати яких визначатимуть, хто управлятиме». Спираючись на ці визначення, Х.Лінц і А.Степан підкрес-

лювали, що може бути “лібералізація без демократизації” [8].

Демократизація, згідно з С.Гантінгтоном, вивела низку країн заходу в число найпотужніших держав світу. Наприкінці ХХ ст. демократичні країни займають провідні позиції у світових справах і їхні ряди постійно поповнюються. “Демократичні інституції” цих держав виникли, на думку Гантінгтона, “у хвилях демократизації”, яких він налічує три і розподіляє у таких часових відрізках:

1) “перша, довга хвиля демократизації”: 1828-1926 рр.;

2) “друга, коротка хвиля”: 1943-62 рр.;

3) “третья хвиля”: 1974 рік - до наших днів [9].

Розуміючи всю умовність поняття “хвиля демократизації”, американський політолог, тим не менше пропонує своє визначення: “Хвиля демократизації - це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, яка відбувається в межах визначеного періоду часу і яка значно переважає переходи у зворотному напрямку протягом цього періоду часу” [10]. Тобто, Гантінгтон аж ніяк не ототожнює “хвилю демократизації” з епохою тотальної демократизації, але лише вказує на переважаючу тенденцію політичного розвитку.

Що стосується “третьої хвилі демократизації”, яка розпочалася у квітні 1974 року з падіння диктатури у Португалії і привела через півтора десятиліття до заміни авторитарних режимів демократичними приблизно у тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки, то тут, згідно з Гантінгтоном, “діалектика історії перевернула теорії соціальної науки” [11]. Йде мова про теорії, які перед початком третьої хвилі песимістично оцінювали перспективи демократії у слабозрозвинутих країнах. Третя демократизаційна хвиля спочатку охопила країни Південної Європи (Португалію, Грецію, Іспанію), потім - Латинську Америку, пізніше ряд країн Азії (зокрема, Філіппіни, Корею, Тайвань), і, зрештою, наприкінці 1980-х рр. - країни Центрально-Східної Європи (Угорщину, Польщу, Радянський Союз тощо) [12].

Третя хвиля демократизації, на думку С.Гантінгтона, знову з особливою гостротою підняла великі питання стосовно “співвідношення між політичною демократією та історичним розвитком” [13].

Що стосується самого поняття “хвилі демократизації”, то воно стало предметом

невеликого окремого розгляду у статті професорів-політологів Стенфордського університету (Каліфорнія) Філіпа Шміттера і Террі Карл “Типи демократії, які виникають у Південній і Східній Європі та Південній і Центральній Америці” (1992). Філіп Шміттер (директор Центру європейських досліджень Стенфорда) і Террі Карл (директор Центру латиноамериканських досліджень Стенфорда) вважають, що сам термін “хвилі демократизації” був введений у науковий обіг кількома вченими майже водночас і незалежно один від одного. Так, у 1991 році його використали політологи Сідні Тарров і Семюель Гантінгтон, а в січні 1992 року це поняття вживав у своїй доповіді на конференції у Толедо (Іспанія) Філіп Шміттер [14].

Вже у 1992 році Т.Карл і Ф.Шміттер помітили розбіжність у поглядах на придатність південноєвропейського і південноамериканського досвіду для східноєвропейських демократичних переходів між східноєвропейськими вченими, які вважали цей досвід придатним, і їх північноамериканськими колегами, які підкреслювали відмінності у демократичних транзитах (переходах) між Південною Європою і Південною Америкою, з одного боку, та Східною Європою - з іншого. Т.Карл і Ф.Шміттер висунули робочу гіпотезу, згідно з якою процеси демократизації у Східній Європі, розпочаті в 1989 році, є частиною тієї ж самої “хвилі демократизації”, яка розпочалася у Португалії в 1974 році, тобто частиною “загального процесу дифузії і причинної взаємодії” [15].

Якщо глобальна історична схема демократичних переходів С.Гантінгтона охоплює ХІХ-ХХ століття, то європейська схема-періодизація переходів до демократії Клауса фон Байме включає лише ХХ століття. Клаус фон Байме, професор політології і директор Інституту політології Гайдельберзького університету в Німеччині, не схильний ігнорувати продемократичні процеси, які відбувалися у ХІХ ст. Однак, він вважає, що в основу періодизаційної схеми треба поставити такі процеси, при яких зміни режиму були передумовою переходів до демократії. Тому він виділяє “чотири хвилі демократизації” в Європі:

1. Перша хвиля демократизації після 1918 року часто поєднувала заміну конституційної монархії республікою (Німеччина,

Австрія, Фінляндія, пізніше - Іспанія). Тут можна б виділити дві групи держав: у першій групі розвинулась досить надійна правова держава (іноді навіть з загальним виборчим правом), але парламентська відповідальність уряду була введена досить пізно (Швеція - 1917 р.; Австрія і Німеччина - 1918 р.). Друга група демократизаційних процесів була наслідком розпаду багатоетнічних імперій (Росії, Австро-Угорщини, Османської імперії). Після другої світової війни деякі з цих країн Східної Європи пережили "коротке демократичне інтермеццо між 1944 і 1948 рр.", на зміну якому прийшла "маніпулятивна демократія" радянського зразка.

2. Друга хвиля демократизації після 1945 року була другою спробою демократичного переходу після невдачі між двома світовими війнами. Одну групу країн тут представляли переможені Німеччина і Японія, де перехід до демократії відбувався під контролем окупаційних властей. А другу групу держав представляли Франція та Італія, які власними силами створювали нові демократичні системи.

3. Третя хвиля демократизації включала мирні радикальні режимні зміни у Південній Європі і Латинській Америці. Ці процеси 1970-х років були, на думку К. фон Байме, відносно вільні від іноземних впливів.

4. Четверта хвиля демократизації після 1989 р. була спричинена занепадом світової держави - Радянського Союзу [16].

Четверта хвиля демократизації, на думку К. фон Байме, зіткнулась з унікальними проблемами побудови теорії:

а) комуністичні режими, на відміну від фашистських, не сприймалися як кримінальні у всіх своїх рисах; комуністичні режими розглядалися як достатньо надійні партнери в мирному співіснуванні;

б) крах соціалізму викликав кризу ідеології з універсальним впливом у світі, ідеології, набагато впливовішої, ніж фашистська;

в) соціалізм зберіг домодерні суспільні ознаки і змішав їх з ультрамодерними елементами раціональної бюрократичної поведінки; багато попередніх перехідних процесів вперше модернізували систему під егідою демократії, але у Східній Європі з 1989 р. демократизація означала другу модернізацію деяких сфер життя суспільства;

г) четверта хвиля демократизації повинна була включати подвійне завдання: політичну та економічну трансформацію водночас, жодна революційна еліта раніше не була настільки невідготовлена до виконання цього завдання;

д) керівники мирних революцій 1989 року не зіткнулись з організованими контрелітами;

е) демократичні рухи 1989 року здійснювали потрійний натиск: проти політичного диктаторства, проти неефективної економічної системи і проти домінування певних етнічних груп (росіян, сербів, чехів) всередині деяких держав чи проти гегемонії Москви щодо держав-сателітів; націоналізм відіграв подібну роль лише у 1918 році, коли розпалися багатоетнічні імперії [17].

Деякі вчені останнім часом взагалі схильні розглядати політичні зміни у Східній Європі після 1989 року як цілком своєрідний феномен. Так, Роберт Зузовскі (Університет Вітватерсранд у Йоганнесбурзі, Південно-Африканська Республіка) вважає, що трансформація у Східній Європі ускладнилась як внаслідок її економічної недорозвинутості та маргіналізації щодо Західної Європи, витоки якої він виводить ще з XVI ст., так і внаслідок півстолітнього і більше панування комунізму [18].

Британський політолог Лоренс Вайтгед (Оксфордський університет) дотримується більш виваженої позиції. На його думку, процес демократизації у Східно-Центральній Європі вводить деякі важливі варіації, але не нове звучання, у тему, яка була раніше представлена в літературі, присвяченій демократичним переходам (у Південній Європі і Латинській Америці). Тому більшість рис, характерних для демократичних переходів у Латинській Америці і Південній Європі, властиві також Східній Європі. Наприклад, в усіх цих регіонах спочатку були лише спроби лібералізувати існуючу систему [19].

Британський політолог Кіт Крофорд вважає, що демократичні переходи в країнах Східно-Центральної Європи є унікальним феноменом. Адже одночасний перехід від комунізму до демократії і трансформація раніше централізовано планованих економік у вільні ринкові не мають жодних історичних прецедентів [20].

На наш погляд, однією з найважливіших проблем досліджень демократичних транзитів у Східній Європі є з'ясування політико-

технологічних аспектів застосування досвіду інших регіонів для окремих східноєвропейських країн. Загальні дискусії про належність східноєвропейських демократичних транзитів до третьої чи четвертої хвилі демократизації повинні, на нашу думку, більше спиратися на спеціалізовані дослідження демократичних переходів в окремих країнах регіону. Мова повинна йти не стільки про різні хвилі демократизації, скільки про причини успіхів і провалів конкретних країн на шляху демократичних перетворень. Прикладами успішного демократичного переходу можемо вважати трансформацію південноєвропейських Португалії, Греції та Іспанії та східноєвропейських Чехії, Польщі, Угорщини, Словенії, Естонії. Політико-економічна депресія і коливання між демократією та авторитариз-

мом, характерні для відсталіших суспільств Східної Європи і Латинської Америки, є свідченням того, що там нові еліти, здатні провести глибокі перетворення, знаходяться ще на стадії формування. Однак, на наш погляд, вивчення досвіду сусідніх країн, які успішно подолали труднощі демократичного переходу, може стати справді плідним лише в умовах невинного зростання впливу і зрештою приходу до влади у відсталіших східноєвропейських країнах нових еліт, завершення формування яких неможливе без їх втягування у процеси подальших демократичних перетворень. Успішну діяльність нових демократичних еліт важко уявити поза контекстом їх опори на довіру і підтримку достатньо чисельних суспільних верств, зацікавлених у системних реформах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huntington S.P. The third wave: democratization in the late twentieth century. - Norman: University of Oklahoma Press, 1991. - P. XIII.
2. Ibid.
3. Ibid. - P. 5.
4. Ibid. - P. XV.
5. Ibid. - P. XVI.
6. Ibid. - P. 9, 35.
7. Ibid.
8. Linz J.J., Stepan A. Problems of democratic transitions and consolidation: southern Europe, South America. and post-communist Europe. - Baltimore: John Hopkins University Press, 1996. - P. 3.
9. Huntington S.P. Op.cit. - P. 15-16.
10. Ibid. - P. P. 15.
11. Ibid. - P. 21.
12. Ibid. - P. 21-24.
13. Ibid. - P. 27.
14. Schmitter Ph.C., Karl T. The types of democracy emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America//Bound to change: consolidating democracy in East Central Europe/Ed. by P.M.E.Volten.- New York etc.: Institute for EastWest studies, 1992. - P. 45.
15. Ibid. - P. 44 - 45.
16. Beyme K. Transition to Democracy in Eastern Europe. - London etc.: Macmillan press, 1996. - P. 1-2
17. Ibid. - P. 3-4.
18. Zuzowski R. Political change in Eastern Europe since 1989. Prospects for liberal democracy and a market economy - Westport, Connecticut: Praeger, 1998. - P. 16-17.
19. Whitehead L. East-Central Europe in comparative perspective//Building democracy ? The international dimension of democratization in Eastern Europe/Ed. by G.Pridham et al. - London etc.: Leicester University Press, 1997. - P. 50.
20. Crawford K. East Central European politics today. From chaos to stability ? - Manchester and New York: Manchester University Press, 1996. - P. 301.

SUMMARY

The article is about the approaches of the American, British, German and South African political scientists to the conceptual problems of democratic transitions in Eastern Europe. One of the main topics of the discussions among them concerns the balance between the general and the peculiar in the democratic development in Eastern Europe and other regions of the world. V.Skoblyk suppose that the main problem for the researchers of the democratic transitions in Eastern Europe is to develop new research techniques and to accentuate on the causes of successful transitions in several countries.